

4 2004

Щомісячний науково-практичний
господарсько-правовий журнал
видається з 1 січня 1996 р.

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ГОСПОДАРСТВО і ПРАВО

ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА
І ПІДПРИЄМНИЦТВА
АПРІН УКРАЇНИ

СПІЛКА ЮРИСТІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
НАН УКРАЇНИ

Шеф-редактор
МАКАРОВА
Алла Іванівна

Редакційна
колегія:

ХАВРОНИК Микола
Іванович
головний
науковий
редактор

МЕЛЬНИК
Микола Іванович
заст. головного
наукового
редактора

ВАСИЛИК О.
ДЕМЧЕНКО С.
ЗАБІГЛЮЛО В.

ЗАДОЯ А.
ЗАКАЛЮК А.
КУБКО Е.
КУЗНЕЦОВА Н.
МАМУТОВ В.
НАВРОЦЬКИЙ В.
ТКАЧЕНКО Н.
ТОРГАШИН О.
ХМІЛЬ Ф.
ЧЕЧЕТОВА Н.
ШАКУН В.
ШЕГДА А.

ТРОФІМОВ
Сергій Станіславович
радник головного
наукового
редактора

У НОМЕРІ:

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

Тетяна Кравцова

Правові форми залучення громадськості до регуляторної діяльності
державних установ у сфері господарської діяльності

3

Ірина Коваль

Неправомерное использование знаков для товаров, услуг
и недобросовестная конкуренция

7

Гульнара Джумагелдиева

Применение обычных цен в хозяйственной деятельности

12

Оксана Воловик

Американські корпоративні концепції в аспекті стабілізуючої функції
корпоративного законодавства України

15

Віталій Пашиков

Правове регулювання ринку лікарських засобів в Україні

20

ЕКОНОМІКА

Наталія Ткаченко

Місце інвестиційної діяльності у страховому бізнесі

24

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Катерина Дудорова

Проблемні питання застосування завдатку у відносинах, пов'язаних
з відчуженням нерухомості

29

Олег Печеній

Поняття та класифікація грошових зобов'язань у контексті положень нового
Цивільного кодексу України

35

Олександр Пунода

Анатомічні матеріали людини, як об'єкти цивільних прав:
пропозиції правового регулювання

40

Ірина Боровська

Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля як цивільне
особисте немайнове право: історія виникнення, становлення і розвитку

44

Ірина Тімуш

Ризик у договорах «на різницю» (цивільно-правова природа)

49

Всеволод Кукурз

Суб'єктивні права інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі
та промислові зразки

52

Анатолій Сіренко

Деякі питання, що виникають у зв'язку з охороною авторського права
при передачі масової інформації та телепередач по кабелю

57

Дар'я Рева

К вопросу об объекте контрольно-налогового правоотношения

59

Віталій Васильченко

Спадкування усиновленими та усиновлювачами за новим цивільним
законодавством

63

Дмитро Бойко

Деякі колізійні питання зовнішньоекономічних угод про реєстрацію
домеїних імен

66

ТРУДОВЕ ПРАВО	
<i>Світлана Вишинецька</i>	
Поняття та особливості трудових процесуальних відносин	71
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
<i>Олександр Журавка</i>	
Взаємозв'язок релігії і права та духовні засади викладання юридичних дисциплін	75
ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
<i>Галина Лаерик</i>	
Церковні і релігійні організації як суб'єкти цивільно-правових відносин у Радянській Україні доби непу	77
<i>Михайло Никифорак</i>	
Правові основи податкової справи на Буковині у 1774–1918 рр.	81
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО	
<i>Борис Бабін</i>	
Кваліфікуючі критерії етносів, які прагнуть до набуття статусу корінних народів України	84
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО	
<i>Ольга Ковітіді</i>	
Звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів	89
<i>Микола Хаєвонюк, Наталія Корольова</i>	
Віддієльні іменники у Кримінальному кодексі України: значення правильного з'ясування їхнього змісту для кваліфікації злочинів	94
<i>Роман Вереша</i>	
Нормативне визначення поняття вини та перспективи вдосконалення інституту вини в кримінальному праві	98
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
<i>Віта Іващенко</i>	
Проблеми правового регулювання співробітництва держав у боротьбі з розповсюдженням порнографії	104
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС	
<i>Тетяна Барабаш</i>	
Допустимість використання негативних обставин при доказуванні в кримінальному процесі	107
<i>Максим Смирнов</i>	
Сутність і правова природа міжнародного співробітництва держав у сфері кримінального процесу	112
<i>Юлія Черноус</i>	
Місце та значення слідчих дій у процесі доказування по кримінальній справі	117
<i>Сергій Оверчук</i>	
Проблеми визначення персональної підсудності в проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України	122
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО, ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
<i>Лариса Кінацук</i>	
Напрями вдосконалення системи соціального захисту співробітників органів внутрішніх справ в Україні	126
<i>Віталій Печулік</i>	
Гармонізація відносин контролюючих органів у сфері оподаткування та платників податків як один із напрямів податкової політики України	130
<i>Андрей Храбров</i>	
Налоговая обязанность и составляющие ее элементы	135
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
<i>Володимир Лисенко</i>	
Загальні проблеми використання інформаційних систем і баз даних у діяльності податкової міліції України	138
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО	
<i>Сергей Елькин</i>	
Цели и правовые ограничения охраны, использования и воспроизводства растительного мира в Украине	142

ЦЕРКОВНІ І РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ДОБИ НЕПУ

Галина Лаврик,

канд. істор. наук, доцент,
докторант кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного університету
ім. В. Г. Короленка

Архієрейським Собором Руської Православної церкви та архієрейським Собором Української Православної церкви у 2000 р. було прийнято «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви» [1]. Це стало ще одним підтвердженням життєздатності найбільшої релігійної організації на пострадянському просторі – Російської православної церкви, яка покладалася на державне сприяння її соціальному служінню. Як відомо, ще 1991 р. Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» останні були наділені цивільною і трудовою правосуб'єктністю, визнані юридичними особами. Тим часом пристосування адміністративного й економічного механізму функціонування церкви і релігійних організацій до конкретної ситуації, яку історично переживало в Україні [2], потребує з'ясування різних аспектів їх багатовікової господарської діяльності, в тому числі й протягом десятиріч виживання в атеїстичній державі.

Мета даної публікації – схарактеризувати цивільно-правове забезпечення економічної діяльності РПЦ в Україні 20-х років ХХ ст. Така характеристика, на нашу думку, сприятиме б кращому усвідомленню характеру і тенденцій розвитку релігійних інституцій в обстановці, коли задекларовані законодавцем ідеї їхньої діяльності відображали позиції радянського політичного режиму, що формувався як командно-адміністративний.

Радянська влада з перших років свого існування, дбаючи про «справедливий» устрій держави та економіки, про професійну і життєву реалізованість кожної людини, відстоювала ідею про необхідність витіснення церкви з усіх сфер життєдіяльності суспільства. Не відмовилася вона від цього і з переходом країни до непу.

Найближчим завданням радянської влади, точніше ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР, Всеукраїнський з'їзд діячів юстиції (19–23 січня 1922 р.) визнавав проведення всієї технічної роботи по відокремленню церкви від держави, остаточне відібрання на місцях усіх капіталів, що були у церкви,

усіх земель, усіх джерел нетрудового доходу, готелів тощо, врегулювання питання з величезним церковним і монастирським майном, знищення всіх залишків релігії, тобто того вчення, яке змушує пролетаріат «змирятися, бути покірним, яке змушує жертвувати всім заради того, щоб дозволити себе експлуатувати» [3, с. 118, 120].

Особливо «твердо і непохитно» звучала на з'їзді відповідь завідувача ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР на запити від представників православного середовища до ВУЦВКа, Наркомату внутрішніх справ УСРР, Наркомату юстиції УСРР про те, що вони не зобов'язані в умовах нової економічної політики, коли всі мають право володіти нерухомою власністю, укладати договори про передачу їм храмів і богослужбового майна в безкоштовне користування. «...Нова економічна політика є одним із способів звільнення пролетаріату від експлуатації, є підхід до тієї самої мети, тільки більш тривалий, – говорив І. Сухонлюєв. – Ніяких прав юридичної особи релігійним громадам Радянська влада не дасть, ніколи не дозволить їм володіти нерухомою власністю. ...Іншої відповіди від Радянської влади ніхто не отримає» [3, с. 122].

Завідувач ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР був рішуче налаштований на завершення справи укладення договорів з церковними і релігійними громадами. «Повинні ж ми, – зауважував він, – колись покласти край цій маніловщині, цьому заграванню з православною церквою. Ми чекали два роки. Договори ще не скрізь укладені. Тепер ми даємо місячний термін. Якщо протягом цього терміну договір не буде укладено, церква закривається» [Там само]. Завідувачем губернієвськими відділами юстиції він падав і радив твердо говорити: «Ми... ніяких привілеїв нікому не даємо і не будемо надавати будинки для церковних служителів у безкоштовне користування. НЕП до того і вводиться, щоб брати за все гроші. Тобі потрібне приміщення – плати за нього визначену плату; ремонт відбувається за твій рахунок» [3, с. 123].

Такий підхід виявився досить успішним з точки зору реалізації намірів радянської вла-

ди щодо позбавлення релігійних організацій та їхніх об'єднань тієї ваги, яку вони, керувані церковною ієрархією, мали раніше. Цьому сприяло те, що через весь комплекс спеціальних постанов, які приймалися у 1922 р. та наступних роках у галузі регулювання релігійних відносин, вдалося провести положення статей 10 і 12 декрету РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» і ст. 11 аналогічного декрету УСРР та ст. 2 постанови Раднаркому УСРР від 3 серпня 1920 р. про прирівнювання релігійних об'єднань до приватних організацій, але з позбавленням перших права юридичної особи.

При цьому доводилося відмовляти в кредиті довіри тим науковцям, чії погляди на «основні типи концепції природи і реальності юридичної особи і колективних спільнот як таких» мали не тільки теоретичне, а й практичне значення [4], і виступати із всілякими обґрунтуваннями існування та розвитку наведеного положення як «приватного випадку загальної політико-правової тенденції», підтримуваної в цьому питанні радянською владою.

Теоретики радянського права, зокрема, українські правники, як справедливо зазначав російсько-американський соціолог П. Сорокін, не залишалися осторонь аналізу проблеми «сутності та реальності поняття» юридичної особи, що викликала в юристів «надзвичайні труднощі і розгубленість» [5, с. 410–411]. Їм, на думку вченого, необхідно було встановити, «що таке юридична особа – справжня реальність трансуб'єктивного соціального світу, яка відрізнялася від реальності індивідів, що являють собою цю юридичну особу, або це лише фікція, яка не наділена жодною трансуб'єктивною реальністю поза тою, яку мають її члени, але яку, із практичних міркувань, штучно трактують так, ніби вона була б такою ж реальністю, як і окрема особа». Під «простим і чітким» поняттям юридичної особи правники 20-х років розуміли «будь-який суб'єкт, що складається із однієї або більше осіб, який закон розглядає як щось єдине і наділяє звичайним правом спадкоємного наслідування і правом виступати як одна особа» [5, с. 411].

Укладачі Цивільного кодексу РСФРР, затвердженого ВЦПК 31 жовтня 1922 р., та Цивільного кодексу УСРР від 16 грудня 1922 р., запровадженого ВУЦПК в дію з 1 лютого 1923 р., «надаючи приватним особам та їх об'єднанням певну свободу діяльності та особисті ініціативи і надаючи їм «комплексом майнових прав», мали на увазі «не задоволення приватних інтересів окремих осіб, а виключно розвиток продуктивних сил країни як основи для підняття народного добробуту і зміцнення економічного і політичного становища Республіки трудящих» [6, с. 36].

На тлі гостроти релігійного питання такий підхід до встановлення цивільної правоздатності громадян, який за потреби міг легко застосовуватися і до юридичних осіб, виключав можливість поширення прав юридичних осіб на релігійні об'єднання. Згідно зі ст. 13 Кримінального кодексу УСРР юридичні особи, якими визнавалися об'єднання осіб, установи або організації, «могли як такі набувати права по майну, вступати в зобов'язання, позивати і відповідати на суді»: що з політичних міркувань категорично заборонялося релігійним об'єднанням. Промовистим доказом цього може слугувати те, що П. Стучка, досить гостро критикуючи вирішення питання про юридичну особу у Цивільному кодексі зразка 1923 р. та пропонуючи під час вироблення підвалин загальносоюзного цивільного права «рахуватися з конкретними обставинами і фактичними «юридичними особами», застерігав, що на цей випадок «з приводу церкви та її установ існує політична заборона: вони правами юридичних осіб не користуються і винятків з цього немає» [7, с. 28].

Повну ясність у розуміння цієї формули вносили вже інструкції Наркомату юстиції і Наркомату внутрішніх справ РСФРР з питань, пов'язаних з проведенням декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 19 червня 1923 р. [8, с. 9–23], супроводжуючі та доповнюючі її циркуляри, пояснення. Їхні укладачі «подбали» про позбавлення релігійних об'єднань як організаційно-правової єдності у формі юридичної особи, так і здатності надавати постановам формально-правового примусу стосовно своїх членів чи сторонніх осіб, тобто публічно-правових функцій [9, с. 86, 64, 58, 128, 268; 10, с. 87, 86–87, 92–93].

Станом на 4 січня 1925 р. в Україні налічувалося 10 856 релігійних громад, члени яких виключно з богослужбовою метою користувалися культовими будівлями (церквами, костілами, кірхами, синагогами, кенасами, мечетями). Віросповідний склад таких релігійних громад дають змогу відтворити матеріали доповіді про релігійний фронт в Україні, підготовленої на замовлення ЦК КП(б)У [11].

Усі зареєстровані тоді 12 208 релігійних громад, уключаючи і сектантські, налічували 7 063 154 члени, що у співвідношенні із загальною кількістю дорослого (старше 18 років) населення України – 17 465 040 осіб (цю цифру отримували з огляду на те, що за даними ЦСУ станом на 1923 рік усього населення в Україні було 28 388 000 осіб, з яких 42 % – дітей (до 18 років)) становило 40,4 %. Вважалося, що інші 56,6 % дорослого населення України членами релігійних громад не виступали, хоча частина з них не втрачала зв'язку з церквою, зазвичай не беручи якоїсь активної участі в її житті [Там само].

Аналізуючи численні повідомлення з місць, адміністративний відділ Наркомату внутрішніх справ УСРР зазначав, що на 1 січня 1925 р. із загальної кількості релігійних громад (10 856) частка православних становила 8988, або 83,1 %, а на 1 липня цього ж року серед усіх 11 018 релігійних громад православних було 9165, тобто 83,3 % [12]. Збільшення кількості православних громад протягом січня–червня 1925 р., за його данни, пояснювалося, з одного боку, уточненням обліку цих громад, а з іншого – виникненням «у результаті розколів» нових громад, яким молитовні будівлі віддавалися у спільне користування. Наприклад, у Черкаському окрузі у цей період у спільному користуванні православних громад перебувало 47 церков, що свідчило про появу тут 47 релігійних громад «порівняно недавнього походження» [12, арк. 17].

Тим часом представники владних структур, відповідальні за ведення антирелігійної пропаганди в республіці, побоюючись питання «розколів серед віруючих», доводили, що поширення релігійного руху безпосередньо залежить від «наявних в українській дійсності специфічних умов» [13, с. 39–40]. У пошуках формальних підстав для припинення цього процесу владні структури удавалися, наприклад, до підрахунків витрат сільськогосподарського населення України на релігійні потреби. Обліком таких витрат за 1924/25 господарський рік за рішенням Наркомату внутрішніх справ УСРР займалося економічне управління Наркомату торгівлі УСРР. Встановлена ним орієнтовна сума витрачених цього року населенням України на релігійні потреби коштів, як зазначалося в окремій відомості, надісланій до Наркомату внутрішніх справ УСРР з позначкою «таємно», становила близько 13 858 тис. крб. (табл. 1). Сюди ввійшли «витрати на утримання духовенства, церков, церковних півнів і взагалі всі витрати на релігійні потреби».

Таблиця 1

Відомість про витрати сільськогосподарського населення України на релігійні потреби у 1924/25 господарському році [14]

№ з/п	Губернія	Сума (у карбованцях)
1	Волинська	1 380 000
2	Донецька	564 000
3	Катеринославська	1 500 000
4	Київська	2 718 000
5	Одеська	1 630 000
6	Подільська	2 458 000
7	Полтавська	1 540 000
8	Харківська	940 000
9	Чернігівська	1 128 000
	Усього	13 858 000

До подібних підрахунків з метою «розкриття шкідливої ролі пона не тільки в масштабі контрреволюції, а й в дрібницях побуту, в економічних жертвах, які приносить населення на утримання церков, духовенства», з 1925 р. долучилася республіканська «Сілка воєвничих безвірників», що вміщувала їхні результати у пропагандистській літературі, зокрема в газеті і журналі «Безбожники». Причому останнім доводилося, за словами керівників антирелігійної пропаганди, «бити у дві мішені – і в пона, і в релігію». «Постає питання – з чого почати? Безсумнівно, з пона – це легше, – писали вони. – Підірваючи авторитет пона, ми змусимо слухати нас самих» [15, с. 8].

Жертвами подібних амбіцій влади, підкріплених цілою низкою правообмежень, як-то позбавлення політичних прав, «скорочення службової правоздатності» тощо, ставали служителі культу, особливо православного. Відомо, що станом на 1 січня 1925 р. в Україні було обліковано (без виокремлення релігійних течій та угруповань) 5213 служителів культу у 8178 православних церквах (табл. 2).

Ті самі «безбожники» не побоювалися відверто стверджувати, що «насамперед зменшення кількості членів релігійних громад, яке призвело до зменшення матеріальних підбитків релігійних організацій, а отже, скоротило потребу в молитовних будинках і спроможність утримувати їх», спричинило зменшення кількості молитовних будинків усіх культів в УСРР станом на 1927 р. Діючих молитовних будинків на теренах УСРР у 1914 р. було 14 371, у 1927 р. – 10 987, тобто менше на 3384, або на 23,54 % [17].

Таблиця 2

Відомості про кількість православних церков, молитовних будинків і служителів культу, котрі перебували на службі у релігійних громад, і тих, які відмовилися від неї в Україні на 1 січня 1925 р. [16]

№ з/п	Губернія	Кількість молитовних будинків		Кількість служителів культу	
		існуючих	зачинених	перебуваючих на службі у релігійних громад	тих, які відмовилися від служби в церкві
1	Волинська	724	—*	1534	227
2	Донецька	282	5(6)	—	—
3	Катеринославська	790	—	—	—
4	Київська	1694	79	2825	101
5	Одеська	830	42	1059	13
6	Подільська	1475	27	—	—
7	Полтавська	1150	5	—	3
8	Харківська	500	4	795	9
9	Чернігівська	733	12	—	—
	Усього в Україні	8178	245	5213	394

*Знаком «—» позначено відсутні відомості.

Радянські партійно-державні органи зазвичай уникали звернення до нормативного забезпечення здійснення «церковної волі», що давало змогу авторам антирелігійних видань замовчувати цілком реальне існування зв'язку між закриттям культових будівель чи релігійних громад та зняттям служителів культу з обліку у зв'язку із «зреченням сану». У 1926 р. в Україні «зрелося» релігійної діяльності всього 81 особа. У 1927 р. ця цифра становила уже 179 осіб, а в 1928 р. – 439 осіб, тобто у п'ять разів більше, ніж два роки тому. Нарешті, у 1929 р. тільки у 20 округах України «зрелося» свого «сану» 429 осіб [18, с. 6]. У пропагандистській літературі формувалася думка про те, що саме «успіхи соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства, зростання політичної свідомості серед широких мас трудящих», а зовсім не «вирішальний штурм» церкви, який розпочався разом з насильницькою колективізацією селянських господарств, спричинили інтенсивне залишення «настирними духовними» своєї «роботи» [18, с. 6–7].

Озброєна такими політичними міркуваннями нова влада вдалася до численних спроб запровадження радикальних заходів щодо ліквідації історично безперспективних власників, у тому числі й РПЦ та інших конфесій. Активне втручання держави в майнову сферу релігійних установ, яка традиційно вважалася гарантованою від зовнішніх впливів, різного роду юридичних обмежень, завершилося позбавленням їх правоздатності як абсолютної цінності. Стосовно релігійних установ вона мала, так би мовити, делегований характер, оскільки передавалася державою окремим віруючим, котрі перебували з нею в договірних відносинах. Адже розуміння цивільно-правової форми здійснення права на свободу віросповідання тут передбачало, як, власне, і мало своїм наслідком, позбавлення церковно-релігійних об'єднань, по-перше, організаційно-правової єдності у формі юридичної особи і, по-друге, здатності надавати своїм постановам характеру «формально-правового примусу» як стосовно членів цих об'єднань, так і сторонніх до них осіб, тобто публічно-правових функцій.

Література

1. *Основи соціальної концепції Української Православної Церкви*. – К., 2002. – 80 с.
2. *Іванова О.* Релігійна організація як суб'єкт трудового права: захист прав її працівників // Право України. – 2000. – № 6. – С. 47–49; *Мухомін М.* Російська православна церква як суб'єкт економічної діяльності // Людина і світ. – 2000. – № 7. – С. 20–30 та ін.
3. *Всеукраїнський съезд деятелей юстиции* 19–23 января 1922 г. Стенографический отчет. – Х., 1922. – 134 с.
4. *Сатихтев О. Ф.* Про юридичні особи публічного права / Памяти проф. В. М. Гордона. Сб. статей кафедры «Проблемы современного права» и правового факультета Ин-та нар. хоз. – Х., 1927. – С. 83–89; *Стучка П.* Обзор литературы по гражданскому праву // Революция права. – 1928. – № 1. – С. 144–155.
5. *Сорокин П.* Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Пер. с англ., комментарии и статья В. В. Савова. – СПб., 2000. – 1056 с.
6. *Гражданский кодекс Советских республик. Текст и практический комментарий* / Под ред. Ал. Малицкого. – Х., 1927. – 772 с.
7. *Стучка П.* Проблема юридического лица // Революция права. – 1928. – № 1. – С. 23–41.
8. *Фиолетов Н. Н.* Церковь и государство по советскому праву (Обзор и комментарий законодательства по вопросам отношения церкви и государства за 1923 – начало 1924 г.). – М. Саратов, 1924. – 54 с.
9. *Гидулянов П. В.* Отделение церкви от государства в СССР. Систематизированный сборник действующего в СССР законодательства / Под ред. П. А. Красикова. – М., 1926. – 404 с.
10. *Сухополов І.* Відокремлення церкви від держави: 36. законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'явок і повнень Наркомвусправ УСРР / Передмова В. А. Балашко. – Х., 1929. – 169 с.
11. *Центральный державний архів громадських об'єднань України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006. – Арк. 83.
12. *Державний архів Харківської області*. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 411. – Арк. 16–17.
13. *Ливанов В.* Антирелигиозная пропаганда на Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 39–40.
14. Наведено за: Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 62.
15. *Викторія.* 13 съезд антирелигиозная пропаганда // Антирелигиозная пропаганда. К постановке работы. – Х., 1925. – 108 с.
16. Наведено за: ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 52.
17. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 548. – Арк. 185; Шарин В. Грунт хитається (за дописом з місць). Кількість молитовних будинків усіх культів в УСРР // Безвірник. – 1927. – № 7. – С. 48–51.
18. *Кривохатський М.* Колишні попи про себе та релігії. – Х.; К., 1930. – 62 с.

